

ДО ПИТАННЯ ПРО ІДЕНТИЧНІСТЬ ПОЛІЩУКІВ

У статті на матеріалі діалектних текстів говірки села Машеве Чорнобильського району Київської області розглянуто проблему перехідних говірок, відзначено особливість чорнобильських говірок, у яких поєднуються риси української та білоруської мов, підкреслено цінність діалектних текстів при дослідженні питань ідентичності, зокрема наведено приклади, які свідчать про національну та мовну свідомість діалектоносіїв, про ставлення поліщуків до своєї мови та ставлення носіїв інших діалектів та літературної мови до поліської говірки.

Ключові слова: перехідні говірки, чорнобильські говірки, машівська говірка, національна самосвідомість.

Питання перехідних говірок є одним із найцікавіших і найменш досліджених в українському мовознавстві. Ідеться не лише про мовну специфіку говірок, у яких поєднано риси сусідніх мов, а й про самоідентифікацію їхніх носіїв. Свого часу П. Бузук на прикладі української та білоруської мов так окреслив цю проблему: «Нарешті, вважаємо ми, що навіть визнання границь для окремих мов буде значною мірою умовне. Дві споріднені мови, якщо вони межують з давніх часів, поволі переходять одна в одну. Але ця переходовість продовжується й на обширі однієї якої-небудь мови, і тому для мовознавця реальний говір це вже говір окремого села, ба навіть говір окремої людини. Цю думку можна довести й на питанні про границю між українськими та білоруськими мовами. Мало не кожна риса однієї мови перекидується на певну частину другої... Отже, для цієї переходової смуги, що складається з північно-українських та південно-білоруських говорів, ми знаходимо кількість ознак, приблизно таку саму, що й кількість рис, характерних для самих української та білоруських мов [3, с. 424–425]. На підставі своїх міркувань П. Бузук зробив сміливе припущення: «Коли б на території цієї переходової смуги, через які-небудь політичні та економічні умови, утворилась би окрема держава, це, мабуть, об'єднало б також і ці переходові діалекти в окрему мову, напр., у яку-небудь поліську.

Але ж такої «поліської» мови поки що нема, а є все-таки окремі українські та білоруські мови, бо об'єднавчі державні та культурні чинники з'явились в зовсім інших місцях: концентрація ж українських та білоруських говорів, себто їх тяжіння до цих центрів, одбулась так, що поліські говори розділились поміж обома мовами. Отже, виходить що відносити переходові говори до тієї чи до іншої мови деякою мірою це справа культурно-політична, справа самої людности» [3, с. 425].

Однак досвід показує, що не завжди «людність» може сама вирішити, ким вона є і якою мовою говорить. Зокрема, О. Скопненко, дослідник берестейсько-пінських говірок, поширених на території Білорусі, зауважує: «Зробивши певне узагальнення щодо рівня національної свідомості сучасного пересічного носія берестейсько-пінських говірок, можна так окреслити його розуміння себе в культурно-мовному плані: я — тутешній, за паспортом білорус, розмовляю по-своєму, по-білоруському не вмію, справжні білоруси живуть за пружанами (Березою тощо), а українці — на Україні, наша мова мішана, як називається — не знаю» [7, с. 11].

Питання національної і мовної свідомості жителів інших поліських перехідних зон, зокрема Середнього Полісся, сьогодні майже не досліджено. З одного боку, фонетичний та морфологічний рівні цієї зони досить докладно висвітлено у працях Т. Назарової. Дослідниця зауважує: «тривале співжиття, постійна, очевидно, досить стабільна смуга контактів сприяли утворенню в нижньому Надприп'ятті особливої зони міждіалектної взаємодії, де протягом віків на межі зіткнення сусідніх діалектних масивів сформувався окремий перехідний українсько-білоруський діалектний тип із специфічними особливостями...» [5, с. 8]. З другого боку, бракує досліджень, у яких було б розкрито мовно-культурні особливості цієї території, проблему ідентичності носіїв цих говірок. Одним із основних джерел у висвітленні таких питань, на наш погляд, є презентативні, великі за обсягом корпуси діалектних текстів, які найповніше відбивають діалектну і культурну специфіку окремих говорів. Діалектні тексти можуть значно розширити й удокладнити інформацію, зібрану за допомогою анкет і питальників. Зауважмо, що сьогодні українська діалектна текстографія вже має значні здобутки, за останні роки видано праці, у яких представлено діалектні тексти не лише з території України, а й з-поза її меж [1; 2].

У статті на матеріалі діалектних текстів говірки села Машеве Чорнобильського району Київської області спробуємо дослідити питання національної і мовної ідентичності носіїв цієї говірки. Згідно з даними «Лінгвістичного атласу Нижньої Прип'яті» говірка села Машеве належить до перехідних [5, с. 133].

На відміну від питальників, діалектний текст дає чіткіше й об'ємніше уявлення про мовний світ поліщуків. Водночас некоректне використання даних текстів, вихоплені окремі цитати можуть призвести до формулювання хибних висновків. Зокрема, в записах текстів говірки села Машеве часто натрапляємо на розповіді, у яких простежується протиставлення Полісся і України: ... *із нашого села ніхто не вмер. А пухлиє ходілі, токіє вже, шо... А до нас із... «циуля с України ішли ще в наше село там добівать шо-нібудь, хто де кортопліну яку, от...* [4, с. 35]; ... *голод був, ну в нас же лес... Док пережили. А оциюда оце ж с України цієї, з Баршиевкі, вопше с України, і подушкі носілі, і одєяла... І шо хочиш купляй, тулькі дай кусочок хлеба їм... Мі там льогше прожилі, льогше* [4, с. 207]; ... *от був тріцоть треті год, у нас от отсюда с України ходілі з дітками, под зобором умірالی матері, от. А в нас люди не голодали... і вмерти ніхто не вмер* [4, с. 261]; *Чоловік пошов но хронт, і там десь, но Україне, як у Кіровограді окружили, док зобрالی в плін* [4, с. 157]; *А я віехала у Кійов в підісят первом году... А там уже ж трошки ноучілісь говоріть поміжду дівок, уже ж дівкі булі с України, вже кажуть «це», дак і мі кажом «це»* [4, с. 307]; ... *война мне в госпіталє кончілась. Бачім... їде... трактор... і таке гасло це ж і нопісано: «Война скінчена». А нам же не веріца. З.: Якою мовою було написано? — Ну, як скозать, **нашою**, токо так шо **вроде больше по-українські**: «Війна скінчена», отак. Ну і «війна», док це ж «і» м'яжке, а то так як і не по-руські, ето широке...* [4, с. 246–247]; *У нас якось кругом села половину Укроїни, а половину Бело-русєї...* [4, с. 311]; ... *це Україна сзя центральна, отут бульше хліб. А мі щіталісь поліщукі, у нас спосенне було кортошка...* [4, с. 35].

Це протиставлення посилюється характеристикою поліщуками свого мовлення, яке вони окреслюють як «свое, наше, поліське»: *я вже стараюсь на своїом язичу говоріть...* [4, с. 225]; *Вони розмовляли на нашій мові* [4, с. 372]; ... *у мене є сестра, она вже... підісят два годи, в Москве живе... Но оттенок свуй родімі все ровно єсць, єсць. Я бі она*

по-руські не говорила, ну всьо ровно можна... где-то уmeshуєца й **своє, сельське слово**, о... **свуй розговор** нікода не оставиш [с. 353–354]; ... слово через слово проскакує оцей наш поліський... **поліська ця мова** [с. 369]; отут збіраюца в нас жениціни, ви почувєте їх **доскональную машовскую рєч**, доскональную [4, с. 265].

Важливо те, що мовці стежать за чистотою свого мовлення, дотриманням діалектної норми: *Ох, тьомна ночка да ночка наступає, да дрібен дощик да дощик накропає... — Дрібен не по-нашому, дрібен... дробний. — Дробний, ну док можна той ето... дробний* [4, с. 273]; ... *ето кут, не вугол, а кут. А угол токі шо норужі, а когда се у квортірі, то нозиваєца кут* [4, с. 183]. При цьому мовці відчувають інакшіть сусідніх говірок, а також належність їх до білоруської чи російської мови: *Се вже Гусов був — уже розговор інакши, так усє наче так якось у нус...* [4, с. 309]; *Пошли якось у Белорусєю, кілометров може й вусем, у могозін. Кажом: «У вас естека суль?» А в їх же кажуть: «А у вас ета есі» або «йосць», або «ета йосць суль». Уже, обшем, не так, не кажуть «се», а «ето»... Або «му». «Му пришли до вас па суль, па соль». Се белорусци [4, с. 309]; «Ето те», «ето ві» — се в Белорусєі токіє були говоркі. Там уже **по-іному говорілі**, ну і мі... мі радом жілі, дак і в нас є белоруськіє слова [4, с. 91]; *Ну, а хутор, от где моя дочка старша замужем, зять в мене оттуда, так там ну насельонниє, як сказать, **кацани, старовери, ну док те... те по-руські*** [4, с. 267]; *Ченковци, так і кажум, у Ченкові там хутор, мало було. Там большинство **коцані ціє жилі, ну, рускіє токіє, коцані. Єни не наши**, ени не по-нашому й хороняють, не по-нашому. У ніх свуй пуп був, своє все, у **їх своя мова була*** [4, с. 207].*

Як свідчать розповіді мешканців села Машеве, їхня мова часто ставала об'єктом насмішок: *Говорілі інтересно, конєшно. Ще пуйдом у Белорусєю, док і белорусци нас подрожняють... Єни з нас смеяліся, не мі з їх. Док чо ж мі будом смеяцца, мі ж у чужум селе* [4, с. 311]. Прикметно також те, що носії інших говірок, зокрема середньонаддніпряньських, сприймали машівську говірку як неукраїнську: *«Любо, до ти нам **переклодай с своє мові но українську**». — «Довайте, коу, кожить, я буду переклодать». А я була... у бригаде одна іс Чорнобульського району. «Ну, — кауть, — як у вас кажуть кіслоє молоко?» Коу: «Сирокваша». — «А як у вас кажуть деко?» — Коу: «Бляха». — «А як у вас кажуть глечик?» —*

«Глодижка». — «А як у вас кажуть рогочі?» — Коу: «Вілочнікі». — «А як у вас кажуть...». — *іще якось сказали но ківеню, до я як сказала, коу: «Ківе-ня», шо то жар вігребають іс печі... ну, а тоди каже: «А як у вас кажуть ципля?»* — Коу: «Як... ципля — пуленя». Ох, до тоди як зокрічали усі: «Пуленя Люба!» — *і довай біцца* [4, с. 307]. Іноді машевці, перебуваючи в інодіалектному оточенні, потрапляли в комічні ситуації через незнання літературних відповідників: *пошли в могозін, док я коу: «Дайте міне колоча». Дак яна каже: «А йокого колоча, покожит». Док я зо прилавка пошла до кожу: «Осьо». «А бублік». А я коу «колоч», бо єно ж кругле. Ну, єна каже: «Ой, нє, це бублік». Ну, бублік, док бублік* [4, с. 307]. У свою чергу окремі особливості мови середньонаддніпрянців теж видавалися машівцям смішними: *Але була вчителькою, класним керівником у нас жінка, яка була с Полтавської області родом, вона сюда вийшла до нас заміж, то в неї, звичайно, вона розмовляла на українській, але оце присутнє було завжди, як ми сміялися, «ли», «ли», «ликання»* [4, с. 370–371].

Особливо прикрим є те, що через нерозуміння особливостей говірки вчителі української мови, особливо німці, формували в учнів негативне ставлення до мови батьків: *Була іще одна, то вона теж була приїжджа людина, але вона чисто на українській мові розмовляла... і дуже всіх, ну, прямо чуть там не указкою всіх шмагала, шоб всі розмовляли на українській мові* [4, с. 369]. Очевидно, наслідком таких «методів» було несприйняття учнями рідної говірки: *я завжди так думала: ... чого у нас такою... негарною, мені тоді здавалось... мовою розмовляють, якщо є така гарна, така співуча українська мова* [4, с. 367]. Зауважмо, що російська мова видавалась учням занадто офіційною: *А-а... ну, російська, так вона мені була така, офіціальна така якась. Гаркава вона мені була, як відрубане шось таке* [4, с. 367].

Наведені вище приклади, на перший погляд, можуть свідчити про те, що поліщуки не вважають себе частиною України, і, відповідно, їхня говірка не належить до одного з діалектів української мови. Однак такі висновки є передчасними. Ю. Шевельов, розмірковуючи про критерії, які можуть бути придатними для виокремлення української мови як єдності, наголошував: «ця єдність забезпечується тим, що численні фонетичні процеси (а отже, й риси), властиві якомусь одному діалектові, спостерігаються так само в інших діалектах — хоч і неоднаковою

мірою, — і всі вони достосовуються до спільної норми, за якою мовці визнають вищий статус, навіть якщо в дійсності це не конче змушує їх дотримуватися цього нормативного ідеалу... єдність української мови, як вона склалася історично, є частково матеріальною (спільна мовна субстанція) і частково ідеальною (з власної волі усвідомленою мовцями). Така ситуація не є унікальна. Те саме можна сказати фактично про всі діалектно диференційовані мови» [8, с. 44].

Усвідомлення належності машівської говірки до української мови теж можна простежити за текстами: *У нас осе белорускі живуть, док не так говореть, як мі, не-не-не-не, совсім, совсім не так, не так. І єни... нашої газети не можуть прочітать* [4, с. 161]. Очевидно, що «нашою» мовець вважає саме українську газету. Самовизначенню поліщуків сприяло і проголошення Незалежності України: *О-ой, те годи були внукі в мене все врем'є, целе літо, як меншіє були токіє... З.: Як вони говорять у вас, якою мовою? — По-рускі. З.: А в яких вони містах живуть? — У Кієві ж. Я кожу: «Дак це у вас руска школа чі шо? Хлопци, кожу, щаз же українци, а ві шо?» — «А мі у руской школе учілісе»... По-рускі печуть і всьо* [4, с. 203].

На наш погляд, крім «справи самої людности» щодо визначення національності та належності говірки до тієї чи тієї мови, важить також оцінка поліщуків носіями інших мов. З цього погляду показовим є текст жінки, яка після чорнобильської аварії якийсь час мешкала і працювала у Москві. Росіяни, звертаючись до жінки з Полісся, чітко ідентифікували її з Україною: *«Доніловна, ходеть с нами но кухню і будете нам своє українські борці готівіть, воренікі, от... е... токе будете, шо ві дома готівілі, те і нам помогайте. Но Україні, кажуть, шо дуже вкусно готівіть»* [4, с. 359].

Важливо, що й самі поліщуки, потрапляючи за межі України чи свого регіону, усвідомлюють себе українцями: *... поехала я в Москву... Зойшли мі в одін мозозін, сестра спрашує: «Опельсіни у вас єсьць?» Ну но вітріне нігде немає, а он говорить: «А ві бачите, шо немає» — ну он по-рускі говоріть — «Бачіте, шо немає на вітріне, значища немає». Она так стала до й стоїть, он на єї смотрїт, смотрїт до каже: «Ві хохлушка?» — а в Росее кажуть на українцов хохли — а она: «Откуда ві знаєте, шо я хохлушка?»... А он говорить: «А хохол хохла познаюот із-*

далека». Док сестра говорить: «А отку... откуда ві знаєте?» А он каже: «Я сам хохол, я сам чернеговець». А Чернегов там поездем єхать, док два часа до Чернегова в наз було, от. Док земляк оказався — і нам двацоть кілограм приньос опельсін іс склада, каже: «Для хохла єсьць» [4, с. 355].

Інформативним є фрагмент, у якому чоловік розповідає про події Другої світової війни, зокрема про перебування на території Галичини, де місцеві жителі сприймали його як свого і відповідно ставилися: ... як стоялі в обороні мі, дак там [у мінометній роті] **руськіє були більшиство** іс тіх... А стоялі... у чистом полі... Так корміліся — змеркаєца доють і в четіре часа, а день — год, ночалі пухнуть... Ну, док ото пойдуть, котріх пустять. Каже: «... не мородьорнічеть, ... як попадетесь, док я зоціццать не буду», — комондір роти. Єни пойдуть: «Продай, вот»... «Дай!», «вот то»... «Нема, товариші зобрали»... А я пойду помоленьку, пріду в хату, перехрещусь. Скіну ту пілотку, перехрещусь: «Добрі день вам, добріє люди». — «Откудова ві?» — «С Кійова» — «Проходьте, проходьте». Пріду, дак оні мене даром нодают, я не купляю, нішо — і елі прінесу... Я помолюсь іще отче наш, так єни мене нодают, шо елі й прінесу — і їх усіх поногодовую. Отакеє було. Так я поставлю вінтовку, а єни прідуть у хату і вінтовку наїзготовку держать ті коробін... або овтомат [4, с. 87].

Матеріал, наведений у статті, дозволяє зробити кілька висновків. Для визначення мовної та національної належності носіїв говірок перекідних зон необхідно враховувати не лише оцінку самих мовців, а й оцінки носіїв сусідніх мов і діалектів. Також важливим є залучення ширшого контексту для розуміння окремих фрагментів, зокрема тих, у яких вжито назву «Україна». Можна припустити, що поліщуки, «відокремлюючи» Полісся від України — **А до нас із... «циуля с України ішли** — мають на увазі давнішу регіональну назву, зокрема на позначення Середньої Наддніпрянщини, тобто таку ж частину України, як і Полісся. Як зауважує Ю. Шевельов, «окреслення «українська» стосовно всієї мови є зовсім недавнім... Бувши первісно регіональною (тобто вживаною на позначення козацьких земель), ця назва ступнево набула загального поширення, частково на відіграну козаками роль в історії країни, починаючи з XVI ст., а частково через те, що від половини XVII ст., коли українці почали частіше стикатися з росіянами, стала потрібною нова назва для країни та її мови» [8, с. 45].

Окремо відзначимо мовну свідомість носіїв поліської говірки. Поняття мовної свідомості на прикладі носіїв літературної мови дослідив П. Селігей, однак, на наш погляд, його можна застосувати і до носіїв діалектної мови: «мовна свідомість — форма свідомості, що обіймає знання, почуття, оцінки та настанови щодо мови та мовної дійсності... мовна свідомість — це небайдуже ставлення до мови» [6, с. 13]. Яскравим прикладом такої небайдужості є роздуми жінки, яка свого часу виїхала з села до Києва. У школі вона вивчала літературні українську та російську мови, однак на роботі послуговується переважно російською. З віком людина починає відчувати дискомфорт, що спілкується не своєю мовою: *я зараз працюю дизайнером по квітах... і розмовляючи з людьми на російській мові... я... я ні так, ні так не відчуваю себе от... так, як я могла б бути сама собою, розумієте? Тобто куди далі... куди далі, тим більше* [4, с. 371]. Ідеалом для цієї жінки є люди, які попри нерозуміння і несприйняття сторонніх зуміли зберегти в іншому мовному середовищі свою «поліську» мову, змогли лишитися собою: *... в моєму будинку живе жінка... з нашого села... І моего чоловіка Івана однокласниця... Я скільки їх знаю, вони ніколи не розмовляли практично ні російською, ні українською мовою. Вони розмовляли на нашій мові... Вони ото секають, текають... А я чисто по-білому їм заздрю, шо вони можуть бути... от... самі собою. І вони ... практично ні до чого не пристосовуюця...* [4, с. 371–372].

Список літератури

1. Бідношия Ю.І. Закордонні українці-автохтони в діалектній текстографії: джерелознавчий аспект етнографічних студій / Ю.І. Бідношия // Український етнос у просторі сучасної міжкультурної взаємодії: трансформація традиційності та етнокультурні взаємовпливи (Наукові студії ІМФЕ. — Вип. 8) / НАН України; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. — К., 2014. — С. 132–165.
2. Бідношия Ю.І. Текстографічна база української діалектології / Ю.І. Бідношия, Л. В. Дика // Говірки Бориспільщини: сучасні діалектні тексти та пам'ятки мови. — К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2008. — С. 24–32.
3. Бузук П. Взаємовідносини між українською та білоруською мовами: [методологічний нарис] / П. Бузук // Зап. Істор. — філол. відділу УАН. — К., 1926. — Кн. 7–8. — С. 421–426.
4. Говірка села Машеве Чорнобильського району / укладачі Ю.І. Бідношия, Л. В. Дика. — Ч. 1. — К.: Довіра, 2003. — 455 с.

5. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. — К.: Наук. думка, 1985. — 136 с.
6. Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / Пилип Селігей. — К.: Видавн. дім «Києво-Могилянська академія». — 118 с.
7. Скопненко О. І. Берестейсько-пінські говірки: генеза і сучасний стан (історико-фонетичний нарис) / О. І. Скопненко. — К., 2001. — 174 с.
8. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / Ю. Шевельов. — Харків: Акта, 2001. — 1054 с.

L. Dyka

ON IDENTITY OF POLISHCHUKS

The problem of transitional local dialects is analysed in the article on the material of dialectal texts from Masheve village, Chornobyl area, Kyiv region. The boundaries of neighbouring languages are conditional. The Polissian dialect belongs to different languages. Chornobyl local dialects combine features of Ukrainian and Belarusian languages. Yuri Shevelov pointed out the criteria that can provide Ukrainian language as a unity. P. Buzuk believes that referring transitional local dialects to one or another language is a cultural and political matter, a matter of their speakers. Dialectal texts are reliable and valuable resource in the study of identity and linguistic self-awareness. The examples cited in the article indicate national identity of dialect speakers and reveal Polishchuks' attitude to Ukraine, their own local dialect, Ukrainian literary language, Russian and Belarusian languages. Ukrainian literary language has a higher status in regard to local dialects. Polishchuks demonstrate different linguistic behavior in different communicative situations and depending on where they are — in the native village, outside the village and outside Ukraine. One of the reasons that contributed to the identity of Polishchuks is the independence of Ukraine. Polishchuks use the word Ukraine both as the name of the state and as a regional name, including the Middle Dnieper region.

Keywords: transitional dialects, Chornobyl local dialects, local dialect of Masheve, the name of Ukraine, national consciousness.

Матеріал надійшов 10.11.2016